

Történész teadélutánok

XXV.

2022. október 13.

Témánkat ez alkalommal Rainer M. János esszéje adta, amelyet az előző esztendő októberében a házban „A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései” című konferencia, az annak anyagát publikáló kötet apropóján írt számunkra. Rainer M. János I. tag – mellékelt – dolgozata nagy súlyt helyez a történelmi szakma „belső beszélgetései” és az elmúlt évek történet- és emlékezetpolitikai változásai kapcsolatára, majd saját kutatásai alapján az egyes vitatott kérdésekre reflektál. Következtetése szerint az úgymond „illiberális emlékezetpolitika” – ha létezik egyáltalán ilyen – csak korlátozott hatással van a történetírás szakmai diskurzusára.

A szerző nem tudott jelen lenni a beszélgetésen, ezért a résztvevők – miután egyhangúlag elismerően nyilatkoztak Rainer M. János esszéről – főként a politikai rendszer jellegét vették górcső alá, és hosszas vita folyt egyes terminológiai kérdésekről. Abban egyetértés formálódott, hogy sem a Kádár-rendszer, sem a Kádár-kor, sem a „kádárizmus” elnevezés nem indokolt, ehelyett „Kádár-korszak”-ról beszélhetünk. Azért nem tekinthető külön rendszernek az 1956-tól 1988-ig tartó bő három évtized – maga Kádár János sem történelmszerkesztő babérra –, mert struktúráját tekintve az 1949-re létrehozott rendszer egészen a bukásig sztálinista jellegű maradt, miközben a társadalommal kiegyezve idővel „megvásárolt legitimitásra” tett szert. Azon túl, hogy jelentős különbségek voltak a Rákosi Mátyás, illetve a Kádár János névvel fémjelzett időszakok között, az 1956 és 1988 közötti 32 esztendő alatt is komoly gazdasági, társadalmi és politikai változások zajlottak le. Fontos, bár ez idáig ritkán hangsúlyozott tényező volt például a származási korlátozások megszüntetése a felsőoktatási felvételen, melynek következtében az 1960-as években a munkás- és paraszti származású fiatalok mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a kétosztalú régi középosztály gyermekei, unokái a felsőoktatásban, majd néhány évvel később az értelmiségi pályákon, másként fogalmazva a rendszert működtető pozíciókban. Magyarország számára a Kádár-korszak szocializmus igényű berendezkedése jelentette a keretet a modernizációhoz is. Ennek eredményei olyan jólétet, a társadalom nagy elosztó rendszereiben olyan bőséget teremtett, ami az elmúlt bő három évtizedben széles körök kipusztíthatatlan nosztalgiáját teremtette meg.

Rainer M. János megemlíti ugyan a konferencia egyik legnagyobb vitát kiváltó megjegyzését, amikor Földes György Kádár Jánost államférfinek aposztrofálta, de nem reflektál rá. A beszélgetésen hosszas vita folyt erről a kérdésről. Elhangzottak érvek amellett, hogy Kádár *per definitionem* államférfinek tekinthető, mert megfelel annak a definíciónak, mely szerint az államférfi olyan politikus, aki államügyeket intéz, és rendelkezik egy átfogó stratégiával, amelyet hatékony taktikával képes eredményesen megvalósítani. A résztvevők közül többen hiányolták a morális aspektust a definícióból, és az az ellenvetés is elhangzott, hogy az „államférfi” kifejezés inkább az emlékezetpolitika, mintsem a történettudomány terrénumához tartozik, s ezért erősen ideologikus felhangja miatt tudományos kontextusban nem szerencsés a használata. Vajon érdemes számítani az „államférfi” szót a történettudomány szókincséből? Ebben nem sikerült konszenzusra jutnunk a beszélgetés során.

A 2021. évi konferencia és az előadásokból készült tanulmánykötet, kiegészítve Rainer M. János összefoglaló írásával kiváló keresztmetszetet nyújt arról, hogyan értékeli a magyar

történettudomány jelenleg a Kádár-korszakot, és milyen kérdések állnak a kutatások fókuszában.

Hegedüs Gyula

A szovjet típusú rendszer korszaka Magyarországon – vitatott kérdések, 2022

„Az elmúlt évek új kutatási eredményei és emlékezetpolitikai vitái okán indokoltnak látszik, hogy az 1945-1990 közötti időszakkal kapcsolatos tudásunkat görcső alá vegyük, és ha szükséges, részben vagy egészben revideáljuk. E céltól vezérelve egy olyan konferencia megrendezése a cél, amelynek keretében a korszak kompetens kutatói – tekintet nélkül ideológiai meggyőződéseikre és intézményi hovatartozásukra – politikailag indifferens közegben fejthetik ki, és ütköztethetnék nézeteiket. Hagyományainál és tekintélyénél fogva ennek ideális helye a Magyar Tudományos Akadémia.” Így fogalmazott 2021 őszén az MTA II. Filozófia- és Történettudományok Osztálya konferenciájának bevezetője. Ha elfogadjuk, hogy „a történelem írása... nem történhet másként, csak valamely perspektívából tekintve a dolgokat, akár tetszik ez a szakma művelőinek, akár nem”¹, akkor ez a felhívás (hasonlóképpen a 2020-ban rendezett, a Horthy-korról és a 2022 őszi, a határon túli magyar kisebbségek száz évéről szóló MTA-konferenciák) a 2010 utáni időszak történelempolitikai kihívására reflektál. Szó esik „új kutatási eredményekről”, ez azonban nem sokat mond, hiszen mikor nincsenek ilyenek? (Ha a megfogalmazás az 1989 utáni levéltári forradalomra, mint kutatástörténeti fordulatra utal, akkor kissé túl szélesen értelmezi az „elmúlt éveket”...). A történelempolitikai változás kétségtelenül kihatott mind a történetírás intézményrendszerére, érdeklődési irányaira, tematikájára, vagyis befolyásolta a kutatást és eredményeit is.

Pető Andrea egy nemrégiben született esszéjében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a korábbi történetírás hibáit kihasználva az *illiberális történetírás* [kiemelés tőlem – R. M. J.] a populista fordulat egyik motorja lett.” Hogy miben is áll ez az illiberális történetírás, arra csak közvetett módon és részlegesen válaszolt. A történetpolitikai fordulatot történeti fordulatot viszont három jelenséggel is szemléltette. Az első az államilag finanszírozott új „párhuzamos szervezetek kiépítése”, amelynek során elveszik „a korábbi forrásokat a meglévő, szakmai minőségbiztosítással működő intézményektől,” és azonos profilú párhuzamos intézményeket hoznak létre. A második a „nőtörténeti fordulat”, melynek során a nők, mint korábban „láthatatlan” történeti cselekvők láthatókká válnak – de egy erősen konzervatív szemlélet jegyében (anyák, feleségek, szenvedők, áldozatok stb.). A harmadik a „biztonságpolitikai diskurzus használata”, amelyben biztonsági kérdéssé válik a történetírás is, hiszen az illiberális „államnak nincsen egységes ideológiája és a fenyegetettség létrehozásával tartja össze a támogatókat. Ezt a feladatot a folyamatos emlékezetpolitikai harc és átalakítás veszi át.”²

E kétségtelenül frappáns leírás persze némi aránytalanságot tartalmaz. Nem hiszem, hogy a hazai nacionál-konzervatív politika szándékkal mozdított elő bármilyen női történeti fordulatot, sokkal inkább lehet szó egy világtendencia lassú, megkésett és sajátos hazai érvényesüléséről. Mégsem alkalmatlan annak leírására – és ezzel foglalkozom az első részben –, hogy vajon a történetírói szakma belső beszélgetéseit mennyire befolyásolta ez a történetpolitikai fordulat, ez a történetírás megjelenik-e beszélgetésekben, és hogyan teszi ezt? Írásom második részében arra keresek választ, hogy amennyiben az Akadémia vitatott kérdéseket látott és nézetek ütköztetését érezte feladatának, vajon sor került-e valódi vitára 2021 őszén és mi körül. Az eddigieket a konferencia anyagait tartalmazó, idén megjelent kötet³ szövegei alapján vizsgálom. Mivel pedig magán az eseményen szerepem tisztán protokolláris volt, a harmadik

¹ Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest, 2020, Osiris, 400.

² Pető Andrea: *Nők a hátszágban az illiberális történeti fordulat után*. Kézirat, 2022 (megjelenés előtt).

³ Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Pécs, 2022, Kronosz. – A továbbiakban *Vitatott kérdések...* - Mivel részt vettem a konferencia szervezésében, felhasználok belső információkat és nem gondolom, hogy elfogulatlan lennék.

részben egyes vitakérdésekkel kapcsolatban kitérek saját felfogásomra. Ehhez néhány korábbi írást, elsősorban több mint tíz éve megjelent könyvem használok fel.⁴

1. Ami a 2010 után létrehozott „párhuzamos állami intézmények” részvételét illeti, a szervezők csupán két szereplőt, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnökét és egyik munkatársát hívták meg felkért hozzászólónak. Egyetértés uralkodott ugyanis abban, hogy noha számos más intézményben folynak az 1945-1989/90 közötti időszakra vonatkozó kutatások, ezek színvonala és jelentősége (eddig) nem indokolta megjelenítésüket.⁵ A résztvevők közül ugyanakkor nyolcan a megszüntetett illetve forrásaitól megfosztott intézmények egykori vagy tényleges munkatársai közül kerültek ki.⁶

A konferencia kerekén harminc megszólalójából kilencen voltak nők, ami alig több (ha egyáltalán), mint a történetírói műhelyekben és intézményekben dolgozó szereplő nők 2000-es években mért aránya (25 % körül).⁷ Az a tény, hogy a bevezető és zárószavakat (különösen jelentős tekintetben a konferencia mérlegét megvonó Kalmár Melinda szereplése) nők mondták el, mégis jelezte ennek a szempontnak a fontosságát. A szervezés során azonban nem érvényesült semmiféle „női kvóta”, a meghívottak szűkebb szakterületük és általában a történetírás területén elismert szakembereknek számítanak.

A „biztonságpolitikai nyelvezet” használata nem tűnt fel úgyszólván egyetlen előadásban, hozzászólásban sem és a beérkezett kéziratok sem tartalmaztak ilyen fordulatokat. Nem hangzott el ilyen felszólalás a vita során sem. E mindenki által ismert jelenség tehát minden jel szerint egyelőre nem lépi túl a történeti-politikai publicisztika, a különféle médiaszereplések terrénumát. „Biztonságpolitikai” nyelvezetet általában politikusok (ideértve emlékezetpolitikusokat is), illetve a *public history* szerepeit vállaló történetírók és más értelmiségiek használnak. A történetírás szakmai diskurzusa továbbra is autonóm, belső folyamatait, bár érinti, de nem határozza meg az illiberális emlékezetpolitika csábítása és nyomása. Előlegezve a következő rész mondandóját: témáit sem az utóbbi szolgáltatja. Kérdésfeltevései és vitái (ha vannak), hosszabb távon alakulnak.

2. A konferencián hét tematikus blokk szerepelt: Társadalom és társadalompolitika; iparosítás, agrárium, reform; kultúra és művelődés; a politikai rendszer jellege; Magyarország és a nemzetközi politika; oktatás- és tudomány(politika); az utolsó szekció címe (*Kádár – János, -rendszer, -korszak, -izmus?*) a Kádár névvel fémjelzett komplex jelenség mibenlétére utalt. Az egyes témákat bevezető előadások természetesen számottevően különböztek, az előadók úgy közelítették meg témáikat, ahogyan akarták. Nem is minden szekció felvezetése eredményezett vitát, némely felvetések viszont több blokkban is előkerültek. A legfontosabb négy probléma közös abban, hogy valamennyi alapvető módszertani, megközelítési kérdéseket érintett. Ezek: a. A rendszerátalakítás hajtóerői és hatótényezői; b. a nemzetközi politikai beágyazottság és determináció; c. a politikai rendszer jellege és d. (előbbivel szoros összefüggésben) a *kádári/magyar „modell”* problémája.

⁴ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet – L’Harmattan Kiadó.

⁵ E sorok írója kezdeményezte még két fő (a Terror Háza Múzeum egyik munkatársa illetve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága egyik alelnöke) meghívását felkért hozzászólónak, de a többi szervező úgy látta, *történetírói* munkásságuk nem elég jelentős ehhez. Némely megfontolás után ezt az érvet elfogadtam. – A konferencián úgyszólván csak a Horváth Sándor tett erre utalást, amikor „az emlékezetpolitikai céllal létrehozott jelenkorkutató intézmények jobb esetben pozitívista provincializmusának (többnyire inkább bináris, áldozat/tettes narratívájának) hatásairól és a hazai jelenkortörténet-írás számos, tudományosan mértékadó műhelye elleni politikai támadásról vagy számos tehetséges fiatal külföldre távozásáról” beszélt. *Vitatott kérdések...* 323.

⁶ Az 1956-os Intézetben dolgozott Germuska Pál, Keller Márkus, Standeisky Éva, Tabajdi Gábor és Valuch Tibor, a Politikátörténeti Intézetben Mitrovits Miklós, illetve (jelenleg is) Földes György és Takács Róbert.

⁷ Barna Ildikó, Pető Andrea: [Igy veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága Qubit, 2019. 09. 22](https://www.ubiqbit.com/2019/09/22/igy-veszett-el-a-magyar-tortenetirasi-korlatlan-szabadsaga/)

a. Valuch Tibor *A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban* (al)című előadásában – egyebek mellett – két újabb, átfogó társadalomtörténeti interpretációt is polemikusan említett. Az egyik a „totalitárius társadalom elmélete”, amelynek „alkalmazására és értelmezésére Majtényi György tett kísérletet legutóbbi könyvében.⁸ Majtényi György, Hannah Arendt elméletét követve, kiemelten kezeli a társadalom atomizáltságát. Szerinte a Kádár-rendszer alapállapota a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. ... Ő ugyan a fogalomrendszert a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi, de így is a hatalom és társadalom viszonyrendszerébe helyezi a kor társadalmát és annak változásait.”⁹ Ami, Valuch szerint „nem veszi figyelembe a társadalom önmozgását, s csak alapvetően a hatalomhoz való viszony szerint próbálja meg értelmezni a korszak társadalmi tagoltságát és változásait. Így bizonyos vonatkozásokban nagyon leegyszerűsíti a társadalom működését, s ezen túlmenően kevés támpontot ad a társadalmi tagoltság és változásainak a megértéséhez.”¹⁰ Majtényi erre – egy másik szekcióban – azt válaszolta, hogy a szocializmus Magyarországon abban az értelemben volt totalitárius rendszer, hogy „mindvégig az egyéni és a közösségi autonómiák átfogó, rendszerszintű felszámolására, korlátozására épült. A rezsim szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak a valódi összefogásra, csoportosulásra, kollektív fellépésre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikátörténeti korszakhatárokhoz. Az „atomizált”, valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének”¹¹ – utalt ily módon Majtényi Hannah Arendt klasszikus művének fő tézisére.

Valuch Tibor másik vitázó felvetése szerint „az utolsó, az elmúlt években magának meglehetősen határozottan utat törni igyekvő megközelítés az „állami erőszakot”, „a társadalom hatalmi/politikai megerősökölését” tartja a legfontosabb társadalomformáló tényezőnek. Ezt Ö. Kovács József igyekszik megformálni elméletileg ... többek között a kollektivizálás történetét feldolgozó monográfiájára¹² támaszkodva.” Kérdés, folytatta az előadó, egyáltalán „Érthető-e úgy az államszocializmus, mint aminek keretei között kizárólagosan az állami erőszak(potenciál) formálta a társadalmi viszonyokat és a társadalmi átalakulást”? Valuch szerint ez „erős leegyszerűsítés... [mert] nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyílt – állami – erőszak szerepe, alkalmazása a konszolidált Kádár-korszakban fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ez, az erőszak szerepének túlértékelésére alapozott szemlélet lényegében ugyanolyan egyoldalú és egytényezős megközelítés, mint az, amelyik kizárólagosan a politikát vagy a hatalmat tette meg a korszak társadalmi változásainak meghatározó elemévé, legfontosabb aktorává.”¹³ A ily módon megszólított Ö. Kovács József (felkért) hozzászólásában ezt a megközelítést „szalmabábu-érvelésnek” (?), „látszólagos semlegességnek” nevezte, valamennyi előadó közül legközelebb sodródva a fentebb biztonságpolitikainak nevezett nyelvezethez. Fenntartotta a politikai szféra elsődlegességét a társadalomátalakítási folyamatban, vagyis e „társadalomszervező tényezők (tehát nem egy) alapján látom érthetőnek a belső gyarmatosítást, a „szocializmus alapjainak lerakásáig” nyíltan, majd később más formában érvényesített paraszt- és vidékellenes állami politikát is. Ha már az állami erőszak kérdése ilyen módon felvetődött: az 1960-as évek utáni időszak

⁸ Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos: A Kádár-kor társadalmá*. Budapest, Libri, 2018. – A könyv alapján elkészített értekezésért azóta a szerző elnyerte az MTA doktora tudományos fokozatot.

⁹ *Vitatott kérdések...* 15.

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ Uo. 314.

¹² Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2012.

¹³ *Vitatott kérdések...* 18.

történései, az előzőkhez hasonlóan joggal beilleszthetők az intézményes és strukturális erőszak történeti antropológiai modelljébe.”¹⁴ Ö. Kovács úgy vélte, hogy a „jelenkor-történeti kutatás egy része” (lábjegyzete szerint ez Varga Zsuzsanna agrártörténeti munkásságát jelenti, amelyből négy művet is említett) nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról, „a kommunista iparosítási politikáról és az erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzéseket negligálja, a „tervgazdálkodáshoz” kapcsolódó, az egyházi társadalmat is alapvetően sújtó kényszerkollektivizálást és (össz)társadalmi változásokat, lényegében a szükségszerűség nézőpontjából kiindulva, ma is rendszerint a „sikeres” szóval illeti.”¹⁵ Varga Zsuzsanna jelen volt a konferencián, de egy másik (a gazdasági) szekció felkért hozzászólójaként; ekkor Ö. Kovács József állításaira nem tért ki, de érzékeltette, hogy a „zsákutca vagy sikerágazat” dichotómiát az európai összehasonlító kutatások fényében meghaladottnak tartja. „Az agrártörténet-írás ezen nemzetközi megújulása nem keverendő össze azzal, amit Magyarországon kutatók egy csoportja vidéktörténetnek nevez.”¹⁶

b. Békés Csaba előadásában néhány éve megjelent nagymonográfiája¹⁷ alapján adott áttekintést a korszak kül- és geopolitikai alapkérdéseiről (a hidegháború kerete és eredete, a hidegháborús válságok jellege, a Brezsnyev-doktrína, 1956 és szovjet politika, a szovjet rendszer válsága stb.) Mindvégig amellet érvelt, hogy a legszélsőségesebb determináció időszakában is létezett bizonyos fokú külpolitikai és más mozgástér a szatellit országok számára. Ugyanakkor a szovjet rendszer átfogó keretei mindenütt érvényesültek, függetlenül például attól, hogyan és pontosan mikor(ra) vezették be azokat. Békés szerint a a szovjetizáció során „a közvetlen politikai cél ... nem a hatalom azonnali átvétele volt, hanem a demokratikus intézményrendszer *formális* megteremtése, valamint a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése mellett olyan hatalmi monopólium megszerzése, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt a szovjetrendszer fokozatos, »békés« úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére”.¹⁸ Hozzászólásában Mitrovits Miklós úgy vélekedett, hogy Békés „ebben a meghatározásban nem konkretizálja a szovjetrendszert, hogy az mit is jelent, milyen rendszert is szeretnének a kommunisták megvalósítani”, és az egyes kelet-európai országokat annak alapján kategorizálja, hogy hol, mikor *kezdődött* a szovjetizáció és miként ment végbe. Mitrovits szerint „egy állam akkor szovjetizált, akkor szovjet típusú ... amikor két fontos tényező egyidejűleg megvalósul: 1. A kommunista párt monopolhatalma. Ettől diktatúra. 2. A marxizmus–leninizmuson alapuló sztálini politika és centralizált parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer átültetése a gyakorlatba, amelyben mind a magántulajdon, mind a piaci viszonyok hiányoznak. Ettől kommunista.”¹⁹ Ahol és ameddig nem valósult meg a mezőgazdaság kollektivizálása (mint például Lengyelországban sohasem), nem is beszélhetünk szovjet típusú rendszerről. A látszólag (intézményi struktúráikat tekintve például) nagyon hasonló országok „nagyon nem” hasonlítanak, állította Mitrovits. Zárszában Kalmár Melinda tulajdonképpen csatlakozott ehhez a felvetéshez, amikor a klasszikus intézményi-strukturális modellektől való eltávolodást javasolta. „[A] kelet-közép-európai rendszerek mindegyikére *mindvégig alapértelmezettnek tekinthetjük-e* a Kornai János (egypártrendszert, tervgazdaságot, általában a klasszikus jellemzőket kiemelő) *archetipikus modelljét*” – kérdezte, mert „Ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy alapvetően ezen belül kalkulálunk módosulásokkal, de elfogadjuk a meghatározó keret lényegi változatlanságát. Vagy: megfordítjuk az értelmezői logikát, és

¹⁴ Uo. 42-43.

¹⁵ Uo. 46. – Vö. Varga, Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. (The Harvard Cold War Studies Book Series) Lanham, Lexington Books, 2021.

¹⁶ *Vitatott kérdések...* 85.

¹⁷ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest, Osiris, 2019.

¹⁸ *Vitatott kérdések...* 212.

¹⁹ Uo. 250.

feltesszük, hogy az érintett országok egy részében olyan jelentős módosulások/elmozdulások mentek végbe néhány évtized alatt, hogy ez a fajta modellezés mindezt már nem tudja eléggé érzékeltetni. Nem mutatja ugyanis, hogy a változások milyen mélységig mentek el, s hogy milyen mértékű rendszerátalakulási fordulatokat készítettek elő.”²⁰

c. A szovjet típusú politikai rendszerről szóló bevezető előadásában Gyarmati György annak mintegy másfél tucat – strukturális és tapasztalati – jellemzőjét sorolta fel, majd így foglalta össze mondandóját: „A szovjet típusú rendszer Magyarországra oktrojált/adaptált évtizedeit a diktatórikus pártgyeduralom alapképletének változatlansága közepette több, rapszodikusán újra igazított és különböző mértékben változó modelltranszfer egymásutánja töltötte ki. Tendenciáját tekintve az egyszerre offenzív és anarchisztikus terroruralomtól – mely önbénulásba és összeomlásba torkollott – egy közvetlen védhatalmi intervencióval restaurált diktatúrán át a konszolidált és a társadalmat teljes körűen államosító, pártdominancia alá fegyelmelő autoriter modell intézményesüléséig pulzált a térfogata. A *terroruralom* néven nevezésétől annak *autoriter uralmi rend*dé konszolidálásáig rajzolható elmozdulással társadalomtudományosan valamicskét értelmezhetőbbé tehető a politikai publicisztika szóhasználatából megörökölt *kemény*, illetve *puha diktatúra* metafora.”²¹ Pető Andrea vitatta az „oktrojált” jelleg, mint domináns elemzési keret létjogosultságát, azt javasolva, hogy a történetírás „a strukturális és geopolitikai tényezők mellett az emberek tevékenységének hatását („agency”) is elemezze a történelmi folyamatokban.”²² A „hatalom gyakorlása, a politikai rendszer vizsgálata az egyes intézményi kulcspozíciókban lévő ún. közvetítők nélkül nem teljes. Ők azok, akik a szovjet megszállók és a magyar intézményrendszer között kommunikáltak, értékeket közvetítettek, változtatták a viselkedésüket és nézeteiket a különböző hatalmi konfliktusokban.”²³ Felhívta a figyelmet a korábbi idősakkal (így a Tanácsköztársasággal és a Horthy-korszakkal) való intézményi, jogi és személyi folytonosságra, amelyet a magyar baloldali gondolkodás kontinuitásában, a korai Horthy-éra antidemokratikus törvényhozásában és a szovjet rendszer kiépítésében szerepet vállalók személyes felelősségében konkretizált. A folytonosság abban a tekintetben is teljes volt, hogy mindkét korszak kizárta a nőket a politikai hatalomból.

Ugyancsak kontinuitás volt a vezérfonala Csizmadia Ervin politológus vitázó hozzászólásának, aki megkérdőjelezte magának a szovjet típusú rendszer kifejezésnek a helyességét. „Annyira diszkontinuus rendszerről van-e szó, mint azt sokan gondolják, s nem éppen arról, hogy a szovjet típusúnak tekintett rendszer valójában *magyar típusú*, azaz az új rezsim nem választható el hermetikusan a korábbi (és tőle látszólag mindenben különböző) rendszerektől”? – kérdezte Csizmadia. Ehhez hozzátette: azért sem tartja jónak az elnevezést, mert „a geopolitikai szituációnak csak az egyik játékosát” veszi figyelembe, másokat – a Nyugatot nem. „Ha mindkét releváns tényezőt együttesen szemléljük, akkor a magyar rendszer e két komponens függvényében alakul, és egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a rendszer *végig* szovjet típusú lenne. Éppen ellenkezőleg. Egy merőben „vegyes” rendszerről – és azon belül társadalomról – van szó.”²⁴ Tisztán szovjet függőségről csak a 70-es évek elejéig beszélhetünk, a következő évtizedben ez kettős (szovjet-nyugati), a nyolcvanas évek közepétől pedig egyértelműen nyugati. Csizmadia Ervin itt hivatkozott többek Bőröcz József a kilencvenes évek óta többször

²⁰ Uo. 338.

²¹ Uo. 181.

²² Uo. 186.

²³ Uo. 184-185.

²⁴ Uo. 192.

hangoztatott függőségi elméletére, amely egyébként a mai baloldali társadalomkritika történeti elemzéseinek is (egyik) alapelmélete.²⁵

d. Földes György a Kádár-korszakról, kádárizmusról szóló előadása több megállapítása vitát váltott ki, mint például az, hogy Kádár „államférfiként tevékenykedett és cselekedett”.²⁶ Ezeket most mellőzöm, csupán egyetlen vonatkozást emelek ki. Földes úgy vélte, hogy a Kádár-korszakban lehetséges akár rendszerszinten *magyar modell*ről beszélni. A „társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, intézményrendszert érintő változásokat, amelyek csak vagy leginkább Magyarországot jellemezték a szocialista országok katonai és gazdasági szövetségi rendszerén belül”, a következőkben sorolta fel: „a párt és az állam működésének szétválasztása érdekében tett lépések; az állam és állampolgár, illetve a gazdasági és társadalmi aktorok közötti viszonyok depolitizálása, kiegyenlítése; a csoportérdek beiktatása az egyéni és a társadalmi érdek közé; a szövetkezeti és vállalati önállóság; a politikai rendőrség politikacsináló szerepének korlátozása, megszüntetése; a magán- és kistulajdon létének elfogadása; a második gazdaság legalizálása, integrálása; az autonómiák körének bővítése; a többes jelölés lehetővé tétele a választásokon.”²⁷ Hozzászólásában Horváth Sándor néhány polemikus megjegyzés ellenére²⁸ alapvetően egyetértett ezzel az állítással, persze nem jelentéktelen különbséggel: „Számomra a [Földes] elemzésében konklúzióként megjelenő *magyar modell* nem a vég, hanem a kezdet: ugyanis a sokszor provinciális (külföldi kutatásokra alig reflektáló), gyakran normatív alapú hazai jelenkortörténet-írás egyik lehetséges kiújtját éppen a *magyar modell* jellemzőit vizsgáló történetírásban látom. Más szavakkal abban, hogy miben *más* a mi múltunk?”²⁹ A provinciális jelzőt a konferencián nem kis konsternáció fogadta, pedig Majtényi György felszólalása elég pontosan rámutatott annak egyik megjelenési formájára. „A „modernizáció” vagy a „totalitarizmus” fogalmainak reflektálatlan használata mára jobbára annak a metaforájává vált, hogy a magyar történészek közül ki tekinti ebben a leegyszerűsítő beszédmódban „jónak” és ki „rossznak” az elmúlt rendszert. Ma, különösen a jelenlegi álláspontok csoportosításakor, sokkal több értelme volna e történeti modell alkalmazása helyett inkább makro- és mikroszemléletű elemzésekről beszélni, illetve a nagyobb történetírói iskolák szerint jellemezni az egyes szerzők munkáit. ... A kutatás hangsúlya mindinkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok,

²⁵ Böröcz József: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, 5. évf. (1993) 18–19. sz. 74–88. – A világrendszer-szemlélet egy hasonló megjelenését vizsgáltam 1989 kapcsán: Rainer M. János: 1989: a rendszerváltás régi fogalma és újabb jelentései. In uő. (szerk.): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban*. Budapest – Pécs, 2020, 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz, 28–34. (1956-os Intézet Évkönyv XXV.)

²⁶ *Vitatott kérdések...* 301.

²⁷ Uo. 297.

²⁸ „Némileg kedvezőbb lenne a helyzet, ha az 1984-es gazdasági reform, illetve a politikai intézményrendszer 1988-ra nagy nehezen elhatározott reformja megtörténik, illetve kifutási időt kap. Így nem volt lehetőség a demokratikus és vegyes gazdaságú szocializmus működőképességének bizonyítására, hogy a versenyképességről ne is beszéljünk” – mondotta Földes (uo.), amire Horváth így reagált: „Ha a magán- és állami tulajdon egymással párhuzamos, mégis szorosan összefonódó működtetéséről van szó a piac erős állami ellenőrzésével, akkor a kínai vagy a mai magyar gazdaságpolitika még mindig működőképesnek tűnik; azonban a demokratikus szocializmust sajnos nem tudom elképzelni (legfeljebb úgy, mint az „illiberális demokráciát”), pedig szeretek fantáziálni.” (324.) Földes Kádárról: „A szocializmus, a társadalom, a stabilitás és a nemzeti-társadalmi közmegegyezés védelmében addig halogatta a válságkezelést, amíg késő lett.” (301.) Mire Horváth: „Földes György a rendszer bukását az egyik gyakori magyarázatra, a nómenklátúra hibás kormányzására vezeti vissza, amivel leegyszerűsítve a kommunista vezetők hitelvesztésének modelljéhez kapcsolódik (legismertebb képviselője Stephen Kotkin) – viszont jelzem, hogy számos más koncepció is létezik a rendszerváltásról a nemzetközi szakirodalomban, amire a hazai szerzők sajnos ritkán reflektálnak, pedig lehetne tanulni belőlük.” (324.)

²⁹ Uo. 325. – Horváth fő szervezője volt a 2022. szeptember 1-3. között Miskolcon tartott, *Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* című konferenciának, amelyen több mint 220 előadó (!) vett részt, lásd <https://kadarizmus.webnode.hu/>

egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol – részben a foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető, s ehhez kapcsolódó fontos kérdés az autonómiák megléte vagy hiánya.”³⁰

Ami akár kutatási programként is értelmezhető. És – számomra – lehetetlen nem egyetérteni vele.

3. Elfogadva tehát a konferencia ajánlásainak jó részét, megkísérlem összefoglalni a *kádárizmus*ról jó tíz éve javasolt megközelítésemet.³¹ A posztsztálini korszak megértése szempontjából kulcskérdésnek tekintetem, hogy vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái és az akkori társadalmi gyakorlatok megváltoztak-e? A kérdésre adott válaszok körvonalazzák akkori kádárizmus-képemet, amely nem tartott igényt – azóta sem tart – a definíció rangjára. E válasz fő elemei a következők:

a. A kádári Magyarország uralmi *rendszere nem* különbözött számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása a közbeszédre továbbra is uralkodó volt, ha az erre szolgáló szakapparátusok nem érvényesítették is a korábbi mértékben. Az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök csaknem teljességét. A megtermelt javakat döntően az állami bürokrácia intézményei osztották el újra, a piaci mechanizmusok, autonóm intézmények, a társadalom befolyása minderre csekély maradt. Úgy láttam azonban, hogy a változatlan intézményi renden belüli fontossági sorrend megváltozott. Egyes alrendszerek súlya csökkent, másoké növekedett. Csökkent például a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké, növekedett az informális egyeztető és koordináló szervezeteké. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott különféle társadalmi gyakorlatok, cselekvések határait nem egyszerűen a legfelső hatalmi központ – s útmutatása nyomán a kényszer eszközeivel operáló terrorgépezet – jelölte ki, hanem a szervező bürokratikus apparátus, a maga finomabb technikáival. A klasszikus rendszer³² terrorgépezete nem volt kiszámítható; az *elmozduló* rendszer felügyeleti-ellenőrző struktúrái viszont tagoltabb, bár általában nem éles és nem egyértelmű határokat szabtak. A koordinációs alrendszer több és finomabb információt igényelt és fogadott be, mint a klasszikus rendszerben. Nem csupán az uralmi rendszer hatolt be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalom szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhetővé vált az elit számára.

b. A Kádár-korszakban a szovjet típusú rendszer utópisztikus céljai (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) között elfoglalta helyét a *modernizáció* aktuális (az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kialakult) felfogása. Nélkülözte az offenzív-militáris jelleget és reflektált a térség történetére is. A modernizáció az egész késő modern korban Közép-Kelet-Európában utak (első, második, *harmadik*, n-edik stb.) közötti választásokkal jellemezhető. Szinte mindegyikhez messianisztikus várakozások társultak. A nyugati kapitalizmust elkerülő, meghaladó, attól eltérő modernizációs ajánlat – ilyen volt a szovjet szocializmus már negyvenes évek közepi *percepciójában* is! – ezért számíthatott bizonyos elfogadottságra, sőt népszerűsége. Csak a modernizáció *kapitalista útját* tagadta, azt igyekezett meghaladni. Hruscsovi szakaszában az aszketikus építő közösség víziója *mellé* belépett a fogyasztó egyén földközeli ígérete. Továbbra is azt állította, hogy a szovjet egy *más modernizáció*. De a fogyasztás révén *kalkulálható*, kiszámítható, mérhető. Igaz, összehasonlítható is, például a

³⁰ Uo. 309-310.

³¹ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, i. m. 137-148. – A szöveget csupán kis mértékben rövidítettem és némiképp rendszeresebben közlöm itt, mellőzve a hivatkozásokat.

³² Kornai János kifejezése a szocialista rendszer sztálini szakaszára.

nyugati fogyasztás gyakorlatával. A kettőt nehezen lehetett összetéveszteni. A szovjet típusú rendszerek fogyasztója egészében sohasem dönthette el maga, hogy jövedelmét mikor és milyen típusú fogyasztásra fordítja. A bürokratikus koordinátor korlátozta jövedelmét, a bürokratikus koordináció gazdasága korlátozta a kínálatot (vagyis hiányosan termelt), bizonyos típusú fogyasztásokat pedig kizárt. Az eredmények mindig elmaradtak az ígéretekől és a várakozásoktól is, bár a távolság kétségkívül csökkent.

c. Az „erőltetett társadalomátalakítás” korának lezárultát (a mezőgazdaság kollektivizálását, a hatvanas évek elejét) követően a magyar társadalom egy iparosodó-modernizálódó társadalom jelenségeit mutatta, az egyetlen jelentős különbséget a vagyon megoszlásának sajátos szerkezete (az állami tulajdon), illetve a viszonylag kisebb jövedelmi különbségek jelentették. A kádári szakasz kedvezett a sajátos magyar polgárosodásnak. Ez a(z) inkább *kispolgárosodás* felszíni jelenségekben nyugatosodott (leginkább csak a Nyugaton *trendi* árucikkek gyakoroltak rá vonzerőt), társadalmi gyakorlatában, de magatartásában, mentalitásában sokkal inkább hasonlított a XX. század első felének kispolgárságához. Az elerőtlenedő ideológia normáihoz képest a kispolgárosodás is szemben állt a hivatalos értékrenddel. Az individualizálódás és az árufetiszáló fogyasztás jelenségét eredetileg a bírált kapitalizmus állította elő. A kispolgárosodás azonban mégsem volt ellentétes a rendszer praxisával, hiszen mintája nem az öntudatos, vállalkozó és puritán polgár (de nem is a marxista reneszánsz autonóm közösségekbe szerveződő egyéne) volt, hanem a hierarchikus viszonyokat elfogadó, alkalmazkodó (állami) alkalmazotté. Amire a kádári időszakban a társadalom igen széles tömegei törekedhettek közeli eredmények reményében (persze azért nem mindenki, és nem mindenki egyenlően). A kommunista ideológia a társadalom mindennapi életének mind kisebb részét hatotta át. A felszín alá betekintő vizsgálatok már a szovjet típusú rendszerek végső időszakában kimutatták a régi, olykor erősen tradicionális értékek és ítéletek szívós tovább élését. A kultúra és művelődés történései rámutattak a kulturális bezárkózást követő nyitásra, a viszonylagos sokszínűsége, ugyanakkor a nyilvános beszéd tabujára, a nemzeti dimenziók elbizonytalanítására.

E tendenciák közül csírájában már több a klasszikus sztálini rendszerben is létezett – így a másodlagos vagy informális gazdaság, vagy a fogyasztói attitűd. Kétségtelen azonban, hogy együttesük sokkal inkább a szovjet rendszer posztstálini időszakát jellemzi. Mindez – a terror enyhülése, a társadalmi differenciálódás, a fogyasztói értékrend megjelenése, bizonyos kulturális liberalizálódás, továbbá a hatvanas–hetvenes években a nyugati modernizáció néhány számszerű mutatójában elért eredmények – minden szovjet típusú országban megfigyelhető, még magában a Szovjetunióban is.³³

Az eddigiek (a. – c.) alapján úgy véltem, hogy a kádári Magyarország *intézményeinek rendszere és koordinációs mechanizmusai* nem különböztek számottevően sem az 1956 előttől, sem a szomszédos országokétól. Nagy különbség viszont, hogy ebben az időszakban a rendszer – ellentétben a folyamatos kríziseket produkáló klasszikus verzióval – Magyarországon *stabilizálódott*. Csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralom a bürokratikus normalizálódás fázisába került. A kádári Magyarország rendszere poszttotalitárius – változatlan struktúrák, változatlan potenciálok, más működési módban. Kádár hozzájárulása – egészen kiemelt kiemelt ma – vagyis a kádárizmus ebből a szempontból csupán egy pragmatikus, józan politikai sajátos *uralmi stílusa*.

³³ A racionalizálás vagy piaci reformok részkerdeésében azonban az egyes országok között már viszonylag nagyok az eltérések. De ezek igencsak relatív különbségek. A magyar reformfolyamat (1953-1988) valóban egészen különlegesnek tűnik. Magam is így véltem, de már akkor kiegészítettem azzal, hogy „az államgazdaságon élőködő, azt fellazító, a mindennapi életben mindenütt jelen lévő informális gazdaság a mából visszatekintve sokkal jelentősebbnek látszik, mint az első gazdaságba nehézkesen beépülő piaci elemek.”

De már akkor is úgy gondoltam, hogy a kádárizmus több, mint egy közepes méretű ország (és annak vezetője) közepesen sikeres elmozdulása a klasszikus sztálini rendszertől. A fenti három szempontot – strukturális működés, ideológiai súlyponteltolódás, társadalomszerkezeti normalizáció – ezért egészítettem ki további hárommal.

d. A kádárizmus *társadalmi tapasztalat, társadalmi gyakorlat és várakozási horizont*. Egyfajta világerzékelés, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Térben a viszonyítás alapja az összes szovjet típusú ország; kiemelten a Szovjetunió, és különösen a környező országok: az ötvenes évek közepétől a Kádár-korszak elejéig elsősorban Jugoszlávia, majd mindinkább Csehszlovákia (azon belül is főképpen a szlovák területek!) és Románia. (A nyugatos Jugoszláviával való összevetés ismét fontos lett a hetvenes években.) Viszonyítási pont azonban a Nyugat is. Európában főleg Ausztria és Nyugat-Németország; de főleg az új, ötvenhatos emigráció miatt *Amerika*, vagyis az Egyesült Államok és Kanada is. Az időbeli viszonyítás alfája a *Rákosi-korszak*, létezett azonban az alfa előtti idő is, távoli visszfényként: a *Horthy-korszak*. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A fogalmi összehasonlítási háló alapvetően a *kapitalizmus* és a *szocializmus* fogalmaival operált. Az elsőn belül azonban megkülönböztette a *múlt-kapitalizmust*, amely a háború előtti Magyarországot és Európát, illetve, ha ennek érzékelése egyáltalán kimutatható, például a régi Oroszországot jelentette. A *múlt-szocializmus* a sztálinizmus(oka)t, a *jelen-(vagy létező) szocializmus* a kádári közállapotokat. A jelen-szocializmus természetesen jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a múlt-kapitalizmus viszonyait – mindenkinek van munkája (munkahelye), részesül az állami gondoskodás jóléti rendszerei nyújtotta adományokból stb. A *jelen-kapitalizmus* (például ahogy az osztrákok élnek...) persze még jobb – ahhoz viszont Magyarország áll a legközelebb, mindenestre közelebb, mint a „táborból” bárki más. Ezekben a meglehetősen egyszerű összehasonlításokban domináltak az anyagi életszínvonal-mutatók, de azért helyet kaptak benne más értékek is, így az utazás lehetősége vagy a nyugati tömegkultúra termékeinek elérhetősége és fogyaszthatósága, ami bizonyos választási szabadság fontosságára vall. Kádár János leegyszerűsített ideológián alapuló jellegzetes retorikája ugyancsak nyomott hagyott ezen a világerzékelésen: tér-, idő- és fogalmi összevetésekben az átlagember sorsa, helyzete jelent meg. A Kádár kori diskurzusokban ezt az átlagot *munkásembernek, dolgozó embernek* nevezték. Az ő életviszonyait kell egybevetni térben, időben, rendszerben társaiéval. A sokrétű egybevetés nyomán kialakult eredmény summája a *nálunk (most) viszonylag jobb, mint...* formulával jellemezhető kádárista közérzet.

e. A kádárista közérzet magának a kádárizmusnak, mint társadalmi gyakorlatnak a terméke, és mint ilyen, dinamikus jelenség. Távolról sem jellemzi az egész Kádár-korszakot. A *kialakulás* időszakának sajátos közérzetét többen is megkísérelték jellemezni. Bibó István egy „kiábrándult, rezignált vezetés” és egy „kiábrándulttá, cinikussá váló” társadalom kiegyezésének *érzületéről* (s nem kiegyezéséről) beszélt. György Péter a hallgatások konszenzusában találta meg a legjellemzőbb vonást. Kende Péter szerint az 1956-os trauma feldolgozása, a kapituláció, beletörődés, belenyugvás alakította ki a viszonylagosság világerzékelését – talán *ez a feldolgozási folyamat a korai kádárizmus közérzete*. A kora kádárizmus közérzetének elképzelhető más leírása is – ez pedig a periódus irodalma, művészete, közte a nagyon fontos filmművészet.

A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista világerzékelés egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra*

fordulhat életérzése. Pontosan ez tette *végképp, visszamenőleg* a helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. Az anyagi alapok immár véglegesen és bizonyosan erodálódtak, a süllyedés már nem szorongás, hanem maga a valóság. A kádárista percepció valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán. Mint jelentős részben utólagosan kialakult életérzést, az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították.

f. A kádárizmus rendszer-elmozduláson, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése. Lényege, hogy a formális szabályozás, az intézmények és az ideológiából leképezett normák látható világa mellett létezett egy inkább csak érzékelhető második viselkedés-, magatartás és attitűdvilág, amely ugyancsak keretezte és szabályozta a társadalom létét. A latens keret saját nyelvet hozott létre, amelynek fontos alkotóeleme a hallgatás (nem-beszéd), s amelyben semmi sem egészen azt jelenti, mint amit a formális (hivatalos) nyelvben jelent. A keretben mozgó egyének, csoportok és intézmények a formális szabályozó és közvetítő mechanizmusok mellett (és mindinkább *helyettük*) más szabályokat és közvetítőket használtak. A kádári Magyarország történeti útjának és helyének sajátos érzékelése tehát nem csupán közérzetet alakított ki, hanem mintegy *berendezte* a kádári világ nyelvi, intézményi tereit, amelyekben e viszonylagosság közérzületében az informalitás szereplői mozogtak és diskuráltak. A posztsztálinizmus a korábban erőszakkal kialakított koherencia fellazulását hozta, ez a lazulás azonban az 1989-es rendszerváltozásokig soha seholy nem alakult át minőségileg más szerkezetek koherenciájává. Az inkoherenca maga vált összetartó erővé, bár a végső nyomatókat mindvégig a birodalmi erőszakapparátus biztosította. A kádárizmus ennek volt legkoherensebb, legfinomabban tagolt, relativizmusában legtöbb mozgásteret engedő létezési módja.

Ezt a leírást fő vonalaiban ma is érvényesnek tartom és magaménak vallom. Megtisztelő, ha hivatkoznak egyes elemekre, akár egyetértően, akár vitatva az egészet. De azóta hosszú idő telt el. Helyénvaló tehát, ha magam is kritikusan tekintek rá. Akkor azzal fejeztem be a fejtegetést, hogy a kádárizmus „ma is ellenáll az utólagos meghatározásoknak, mert a maga idejében sem tudta senki, mi is voltaképpen; több-e viszonylagosságnál, viszonyításoknál, hallgatásoknál, lappangásnál, az informalitás kisvilágainál.”³⁴ Jól hangzott; de őszintén szólva előtte is úgy gondoltam, azóta is úgy vélem, hogy a történeti ágensekről adott mikroléptékű leírások³⁵ többet mondanak a kádárizmusról, mint a fenti összegzések. Abban pedig biztos vagyok – 2022 *vitatott kérdései* szerintem ezt bizonyítják – hogy a fenti idézet magamtól már régen nem igaz. Elérkezett az ideje az utólagos és tudományos meghatározásoknak. Ez a beszélgetés zajlik és még sokáig fog tartani.

³⁴ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, i. m. 148.

³⁵ *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei* (Budapest, 2008, 1956-os Intézet) és *Századosok* (Budapest, 2018, Osiris) című könyveimben ezzel a megközelítéssel próbálkoztam; töredelmesen be kell ismernem ugyanakkor, hogy a nagyobb történet csábításának sem tudtam mindig ellenállni, mint például *A Kádár-korszak 1956-1989* (Budapest, 2010, Kossuth) című könyvecskében, vagy a *Magyarország szovjetizálása – néhány megközelítés* című tanulmányban (in L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945-1990*. Budapest, 2019, Magyar Kormánytisztviselői Kar; Magyar Nemzeti Levéltár, 55-63.